

Univerzita Karlova v Praze - Fakulta humanitních studií

**Svoboda: možnosti rozvoje otevřené společnosti a
podpora podmínek pro rozvoj svobody jako
základu cest k otevřenosti.**

Bakalářská práce

Vypracoval: David Vilham

Vedoucí práce: Ing. Libor Prudký, Ph.D.

Čerčany 2008

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Čerčanech dne 26.6.2008

.....
podpis

Děkuji svému tutorovi panu Ing. Liboru Prudkému, Ph.D. za veškerou pomoc a rady, které mi usnadnily vypracování předkládaného bakalářského eseje.

Anotace

Smyslem navrženého tématu bakalářské práce je vypracování sociologického eseje k fenoménu otevřené společnosti a teoretické zvážení možných cest vedoucích k rozvoji tohoto fenoménu, nebo naopak identifikace jevů, které rozvoji otevřené společnosti neprospívají.

Neméně důležitým prvkem práce je také zvážení podmínek vedoucích k rozvoji svobody jednotlivců, která je zde chápána jako možný zdroj budování otevřené společnosti jako alternativního společenského rámce, založeného na širokém společenském diskurzu, jenž by se stal zárukou otevřenosti. Podstatné je vyjasnění vztahů mezi otevřenou společností a svobodou, dále způsobů motivace lidí směrem k otevřenosti. Práce se také zabývá vztahem mezi tržním systémem, svobodou a otevřeností a pokouší se odpovědět na otázku jaký význam by mohla mít svoboda v rámci otevřené společnosti.

Obsah

Úvod.....	6
Otevřená společnost – jsme na ni vůbec připraveni?.....	6
Determinismus naruby?.....	9
Co je to vůbec otevřená společnost?.....	11
Otevřená společnost, trh a svoboda.....	13
Otázka svobody.....	18
Na cestě ke svobodě.....	24
Podmínky vytvoření otevřené společnosti.....	26
Institucionální rámec pro vytvoření otevřené společnosti.....	33
Závěr.....	36
Seznam literatury.....	37

Úvod

Jaký má otevřená společnost vztah ke svobodě? Co by otevřená společnost mohla současnému světu poskytnout? Jakým způsobem by bylo možné takovou společnost vytvořit, jakými cestami a prostředky? Co je to vůbec otevřená společnost? Na tyto otázky se budu pokoušet odpovědět v následující eseji. Možná, že poskytne alespoň malou inspiraci těm, kteří doufají ve změnu současného řádu a že jim umožní napomoci vytvoření solidárnějšího a obyvatelnějšího světa, než který jsme poslední staletí vytvářeli. Spíše by se dalo říci, že jej někteří vytvářeli pro sebe a ostatním určovali jejich místo v něm. Tito lidé přitom neměli možnost skutečné volby toho, zda do těchto schémat chtějí náležet.

Současný svět se jeví jako zcela prodchnutý globálním tržním systémem, ideologií ekonomického růstu a partikulárními zájmy úzké skupiny elit. Tyto elity ve skrytu před zraky většiny veřejnosti ovlivňují zásadním způsobem dění ve sféře ekonomiky a politiky. S veřejností komunikují jen prostřednictvím expertů a mediálně sledovaných přenosů. (Bauman 2003: 98) A díky tomu se ocitají téměř zcela mimo jakýkoliv dohled společnosti. Jde tu o nadvládu peněz a trhu, který neslouží zájmu společnosti, ale spíše společnost slouží zájmům tohoto systému a vše mu podřizuje, přičemž již nezbyvá téměř nic co by tímto systémem nebylo pohlceno a *asimilováno*. Přibližně takto vidí současný svět Václav Bělohradský ve svém díle *Společnost nevolnosti*. (Bělohradský 2007) Je však možné tuto situaci nějak změnit? Klíčovým problémem se zde jeví zejména to, že mimo globalizovaný tržní systém neexistuje žádná přijatelná alternativa, neboť vše se zde může stát chtě nechtě nástrojem reprodukce tohoto systému. Existuje však v takovém světě nějaká možnost volby alternativního společenského systému? Jakým způsobem by vůbec bylo možné učit lidi svobodě?

Otevřená společnost - jsme na ni vůbec připraveni? (přehled některých současných společenských nedostatků)

Jednou z možných alternativ současného systému by mohla být takzvaná otevřená společnost. Jedná se o se o formu společenského uspořádání, která se například podle G. Sorose a R. Dahrendorfa vyznačuje tím, že v ní není místo pro žádnou exkluzivní ideologii. Dogma, monopol jediné skupiny, systému či ideologie totiž představuje největší hrozbu lidské svobodě. (Dahrendorf 1991: 29) Zde je třeba zdůraznit, že přestože po revolučním roce 1989 zanikl ve střední a východní Evropě uzavřený komunistický systém a alespoň nominálně byla otevřená společnost ustavena, nelze tvrdit, že by byla skutečně funkční. Brání tomu několik faktorů a je to například právě nedostatek ideologického pragmatismu. M. Gauchet soudí, že

v západoevropském prostředí začal od sedmdesátých let 20. století převládat spíše ideový pragmatismus a relativismus. V tomto období měl z ideologického hlediska skončit totalitní věk. (Gauchet 2006: 165) V sedmdesátých letech měla vymizet víra, že k soudržnosti společnosti je třeba nějaké nadřazené autority ve prospěch představy o samovolné regulaci společnosti. Logika tržních pravidel byla přenesena na sféru společenských vztahů. (Gauchet 2006: 175) Domnívám se, že v prostředí postkomunistických zemí k tomuto odvratu od ideologizujícího způsobu myšlení zatím příliš nedošlo. To je patrné například na tom, jakým způsobem u nás byl počátkem devadesátých let zaváděn kapitalismus, kdy byl trh dosazen na místo třídy jako spásná entita, která dokáže přivést lidstvo ke štěstí.¹ Pragmatismus se oproti tomu uchýlil jen ve způsobu jakým lze dosáhnout kýženého zisku; ideologie však přežila. Systémové uvažování nakonec převážilo nad otevřeností a to brání skutečnému řešení společenských problémů a rozvoji cest k otevřenosti. Oproti tomuto způsobu uvažování Dahrendorf tvrdí, že pro otevřenou společnost bychom vůbec neměli pojem „systém“ používat. Otevřená společnost existuje jen jedna, zatímco systémů může být mnoho. (Dahrendorf 1991: 39) Představa systému implikuje představu uzavřeného mechanismu s pevně danou hierarchií jednotlivých částí. Je vhodné rozlišovat mezi systémem a společností, resp. otevřenou společností. Budu zde proto systém chápat jako souhrn určitých forem řízení společnosti v ekonomickém či politickém smyslu a otevřenou společnost, jako na tomto systému nezávislou a potenciálně schopnou takový systém změnit „bez krveprolití“. (Dahrendorf 1991: 39) Z toho vyplývá, že otevřená společnost je na systému nezávislá a nikoliv osudově spjatá s jistým společenským uspořádáním. To, v jakém systému se rozhodujeme žít tedy závisí na hodnotách a prioritách, nikoliv na osudu. Je nutné předpokládat, že člověk je schopen tvořit a ovlivňovat okolní svět a sociální realitu. V opačném případě by žádná jeho akce neměla žádný smysl. Jestliže by veškeré dění bylo předem určeno během dějin a v důsledku nějakými neosobními silami, pak by nebylo možné uspořádání našich životů nijak měnit a jen toto uspořádání samo by bylo za vše zodpovědné. (Berlin 1999: 136) Vše by bylo předem determinováno a nemohla by existovat žádná svoboda. K tomu, aby byla otevřená společnost schopna změnit sociální realitu je však nutné, aby byla schopna identifikovat existující systém a byla schopna se od něj distancovat. A to i v případě, že by šlo o kapitalismus, pokud skutečně představuje systém. (Dahrendorf: 1991: 40) Otevřená společnost by měla být schopna reflektovat systém a jeho struktury. Podle Sorose se totiž alternativní systémy nevytvoří samy od sebe, ale musí být lidmi vytvořeny. Je třeba vytvořit instituce, vytvořit zákony, myšlenkové návyky i tradice otevřené společnosti. (Soros 1991: 88) Především je ale musí vytvořit samotná otevřená společnost.

¹ Přesně v duchu tradičních deterministických schémat viz. M. Gauchet, I. Berlin

K této nízké ideové flexibilitě se pojí ještě druhý fenomén, který je myslím hojně rozšířený a je jím způsob jakým se často nahlíží na takzvanou názorovou konzistenci. Názorová konzistence je morálně hodnocena a odvrát od dříve zastávaných názorů budí zdání nevěrohodnosti, což vede k vehementnímu zastávání určitých hledisek, která již za změněných podmínek mohla zcela ztratit svůj smysl.

S výše zmíněnými výroky souvisí druhý atribut otevřené společnosti, který je pro ni podstatný. Je jím schopnost efektivní komunikace jež by pak vedla k účinnému sjednocování autonomních jednotlivců za účelem dosažení cílů, které si skupiny takto sjednocených jednotlivců vytyčují.

Domnívám se, že druhou překážkou pro vytvoření otevřené společnosti je právě jakási snížená úroveň společenského diskursu, neboli to, co Bělohradský nazývá přibližně jako nechuť ke kritice, nebo jako víru v systém, resp. nedostatek odporu vůči němu. Souvisí to s určitou neschopností kriticky zhodnotit cíle převládajícího systému a úlohu člověka v něm. (Bělohradský 2007: 62) Jiným slovem rezignaci na řešení společenských otázek. Máme před sebou systém, který je schopen vše pohltit a asimilovat a využít ke své další expanzi. (Bělohradský 2007: 65) Takový systém je možné překonat jen prostřednictvím masivní kolektivní akce; ve světě moderních technologií a komunikací nikoliv nemožné, ale naopak velmi reálné. Přesto převládá naprostá neochota angažovat se ve věcech veřejných. Jsem přesvědčen, že je to otázka hodnot. Je totiž podstatně jednodušší dávat přednost soukromí, kde skryti pod jeho ochranou můžeme pěstovat své milé já a nebát se jeho zpochybnění, aniž bychom očividně o něco přicházeli. Je to cesta nejmenšího odporu, která nám umožňuje pěstovat své iluze. Co ale s touto rezignací? Tato otázka je skutečně obtížná, neboť její vyřešení zřejmě předpokládá naprostou změnu hodnot.

Ve společnosti organizované na základě demokratických principů je nemusí být konečná a lze je kdykoliv zvrátit. Je-li proces rozhodování založen na účinném kritickém procesu, pak názory, které převáží budou pravděpodobně věrně reprezentovat nejlepší zájmy účastníků. (Soros 1991: 222) Třetí atribut otevřené společnosti je tedy ten, že je prodchnuta permanentním konfliktem mezi jednotlivými soupeřícími zájmy a názory, přičemž tento konflikt zde má svou nezastupitelnou produktivní úlohu a tvoří hnací sílu otevřené společnosti. Takový konflikt však musí být veden v rámci demokratických procedur. Musí být chápán pragmaticky a nikoliv ideologicky. Musí skutečně využívat demokratických procedur vládnutí. Společnost by tak mohla utvářet samu sebe a reagovat tak na své naléhavé potřeby.

V české společnosti a zřejmě i v ostatních postkomunistických společnostech je však konflikt vnímán spíše jako narušování harmonického stavu, kdy čtyřicetiletá „radostná symbióza“ strany

a lidu jakýkoliv konflikt předem vylučovala, případně jej kriminalizovala. Konflikt zde nabyl podoby deviace a byl spojen s morální nedostatečností. Otevřená společnost není společností harmonie a nemůže uspokojit všechny partikulární zájmy, ale jen ty, které jsou hodnoceny natolik vysoko, že je skupina lidí schopna v soutěži názorů a priorit prosadit. V devadesátých letech se ovšem ustálila představa, že hlavním zdrojem harmonie bude v kapitalistickém uspořádání trh, který je podle svých neoliberalních zastánců nezpochybnitelný. Harmonie v takovém případě vzniká tak, že se zájmy jednotlivců musejí podřítit zájmům trhu, který tak údajně vyřeší konflikt zájmů mezi jednotlivci. Ovšem to, že jsou něčí zájmy tomuto tržnímu mechanismu podřizovány, si buď neuvědomujeme, nebo nechceme uvědomovat, neboť tento systém nám vlastně poskytuje vše, co k poklidnému životu potřebujeme. Konfliktům je tedy třeba se vyhýbat. Bělohradský hovoří přímo o splynutí demokracie s apologií existujících stranických a ekonomických struktur, což znemožňuje argumentující svobodný dialog. (Bělohradský 2007: 68)

Minimálně tři výše vyjmenované atributy – ideový pragmatismus, efektivní úroveň komunikace a tvořivě chápaný konflikt, které by mohly zakotvit fungující otevřenou společnost, nejsou v české společnosti dostatečně rozvinuty.

Determinismus naruby?

Většina, ne-li všechny moderní ideologické soustavy se vyznačují tím, že si za svůj ústřední bod volí jistou kategorii, která je nadána jakousi imaginární „magickou“ silou, jež je určitým způsobem předurčena k tomu, aby řídila osud člověka nebo celé společnosti.

V případě globálního tržního mechanismu se často hovoří o tzv. „volné ruce trhu“, jež je údajně schopna optimálním způsobem alokovat ekonomické zdroje a vytvářet pro všechny rovnost příležitostí. To vše by bylo ovšem možné paradoxně jen s vyloučením lidského faktoru. I kdyby principy volného trhu byly platné v teoreticky ideálním smyslu, není možné je aplikovat na lidský svět. Podle klasické teorie ekonomické soutěže totiž nedochází křížení volby jednotlivce s alternativami dostupnými druhým lidem. To by ovšem předpokládalo, že každý jedinec je nadán dokonalým poznáním a pohyblivostí, což je krajně nerealistické. (Soros 1991: 226)

Nebudu se zde zabývat konkrétními způsoby fungování tržního mechanismu, ale chci se pokusit osvětlit důsledky jeho deterministické aplikace.

Podle I. Berlina je lidstvo aplikací podobných determinujících kategorií v podstatě vydáváno napospas imaginárním silám, které lidstvo nezadržitelně - nezávisle na jeho vůli - vedou určitým směrem. Tento princip však člověka prakticky zbavuje svobody, ve smyslu možnosti volby,

neboť jakékoliv jeho rozhodnutí je již předem determinováno směrem k cíli jenž má být uskutečněn skrze oddanost zvolené determinující kategorii.

Souhlasím s Berlinovou tezí, že determinismus způsobuje negaci mravnosti – její vymizení a také naprostou eliminaci pojmu individuální zodpovědnosti. (Berlin 1999: 151) Je-li vše determinováno, pak je přípustné jakékoliv jednání, neboť takové jednání nemá žádný vliv na sociální realitu a nemůže ji ovlivnit, jestliže je vše předem určeno determinující kategorií. To však vede k vymizení smyslu pro zodpovědnost, protože pouze toto uspořádání je za vše zodpovědné. (Berlin 1999: 136) Můžeme dělat cokoli a jakkoli, ale nic tím stejně neovlivníme. V případě tržních sil je to stejné. Nemusí skutečně vést ke stabilnímu a lepšímu světu, ale *sola fide* úplně postačuje k tomu, aby nám dodala pocit jistoty a stálosti a to vše dokonce podpořené objektivními výsledky v podobě ekonomického růstu a tedy růstu blahobytu k tomu, abychom byli přesvědčeni o tom, že tomu tak skutečně je.

To, co je na determinismu tržních sil skutečně pozoruhodné, že má tendenci stát se více než jen imaginární silou. Naopak se postupně stává stále více reálným. Je-li totiž možné, aby se globální tržní mechanismus reprodukoval způsobem, který vylučuje jakoukoliv skutečnou alternativu a který dokáže fungovat autonomně - prostřednictvím samopohybu² - aniž by jednotlivec měl realistickou možnost alternativy, pak mohu s jistotou nadsázkou otevřeně prohlásit, že determinismus v tomto systému došel potvrzení o své pravdivosti, ovšem specifickým způsobem.

Jestliže totiž jednotlivec téměř každým svým jednáním přímo či nepřímo napomáhá reprodukci takového systému, pak si jen stěží mohu myslet, že by tomu mohlo být jinak. Zdá se mi, že alespoň z hlediska jednotlivců tento deterministický předpoklad opravdu platí. Od klasicky chápaného determinismu se ale odlišuje tím, že lidské jednání není determinováno předem, sérií všech předchozích jednání, neboť tržní mechanismus ponechává svobodu volby. Determinuje nicméně budoucnost, neboť téměř každé jednání přímo či nepřímo přispívá k reprodukci systému a tak je budoucnost determinována směrem k jeho zachování. Tak tomu je především z hlediska jednotlivce, který má jen velmi omezené možnosti tento stav ovlivnit, ale společnost jako celek je alespoň teoreticky schopna tento stav zvrátit. Nemusí to nutně znamenat, že by tento stav musel být trvalý. Může ještě dlouho přetrvávat, ale už kvůli skutečnosti omezených zdrojů našeho světa nemůže být trvalý.

Determinismus je podle Berlina spojován zejména s plánováním, kdy jsou zastánci jednotlivých deterministických konceptů přesvědčeni, že nejrůznější zásahy do ekonomické a

² Bělohradský 2007; V tomto „samopohybu“ hraje významnou úlohu zužitkování lidských potřeb k sebeprodukcii; viz také Bauman 2003

politické sféry pomohou prosazení jejich deterministických konceptů. V případě zastánců neoliberální ekonomiky to však není zrovna příliš pravda, protože ti, jak známo, proti každému plánování vznášejí nesčetné námitky, ale to zde jen potvrzuje skutečnost o samopohybu současného globálního tržního systému, kterému se nic nesmí postavit do cesty.

Proti případným námitkám těchto deterministů trhu, bych mohl říci to, že otevřená společnost není nějaký způsob řízení nebo plánování, který by měl vést k nějakému spásnému řešení. Je to řekl bych alternativní způsob soužití. Asi jen stěží by bylo možné jej stvořit nějakými politickými nebo ekonomickými zásahy, neboť to by mohlo svádět k nějaké formě donucování. Rozvoj otevřené společnosti závisí spíše na změně pohledu na svět, který je snad možné zprostředkovat nějakou kulturní aktivitou nebo přesvědčováním. Tato změna může nastat i samovolně, přestože tomu dnes nic příliš nenasvědčuje. Stojíme dnes zřejmě na konci jednoho velkého projektu nazývaného modernita, který nepochybně přinesl značné úspěchy, ale také zkušenosti značně rozporuplné. Moderního člověka charakterizovala zejména potřeba mít před sebou nějaký cíl, kterého by stálo za to dosáhnout. Cílů, které si modernita vytyčila, bylo alespoň v části světa dosaženo a nyní je otázkou, zda budeme pouze pasivně užívat jejích výsledků, ovšem způsobem, který se nezdá být dlouhodobě udržitelný, nebo se pokusíme vytvořit nějaký nový projekt. Otázkou je ovšem jakými prostředky jej budeme prosazovat. Pokud bychom se snažili užívat deterministických konceptů, pak si myslím, že by to vedlo jen k dalšímu rozčarování a svědčilo by to o nepoučení se z dějin. Proto bych souhlasil s Dahrendorfovou tezí, že otevřená společnost, je jedinou možnou známou alternativou k determinismu, která by společnosti umožnila vyhnout se opakování minulých chyb. (Dahrendorf 1991:29)

Co je to vůbec otevřená společnost?

První, co je na otevřené společnosti charakteristické, je, že není postavena na žádné ideologii, jak jsem již zmiňoval výše. To jí umožňuje účinněji reagovat na změny, kterým společnost čelí a nenutí ji to trvat na zaběhnutých principech. Vždy existuje možnost převládající principy změnit, aniž by to společnost nějakým zásadním způsobem ohrožovalo na stabilitě. Aby taková změna byla možná, je nutné, aby žádná hodnota, či názor, nebyla absolutní. Hodnoty a názory je možné kdykoliv změnit. Charakter všech vztahů je smluvní. (Soros 1991: 235) Vše je tedy nahraditelné, k čemuž Soros poznamenává to, že i jednotlivé osobní vztahy mohou být libovolně změnitelné a že s rozvojem proměnlivé otevřené společnosti nastává úpadek osobních vztahů. (Soros 1991: 237) Já sám si rozhodně nemyslím, že by takový vývoj musel nastat. Spíše naopak, panuje-li ve společnosti živá diskuse a lidé se sjednocují a sdružují k tomu, aby prosadili své zájmy, pak je

dost jisté, že alespoň část takto navazovaných vztahů může být mnohem intenzivnější než dnes, neboť otevřená společnost nemůže být příliš atomizovanou, jinak by nemohla svou funkci účinně plnit. A touto hlavní funkcí je koneckonců řešení závažných společenských otázek a problémů. K tomuto úkolu však lidé musejí spolupracovat a nikoliv se uzavírat do sebe, musí navazovat vztahy a kontakty a vytvářet široce propojené sociální sítě, schopné prosadit náležité změny, které je zájem prosadit. V současnosti nepanuje příliš silná tendence k vytváření takových vazeb. Ty mají totiž tendenci vytvářet se nejčastěji v obdobích krize, jenže jedinečný potenciál solidarity, který se rodí v krizových situacích má příliš rychlou tendenci vyprchávat a ztrácet se v náporu každodennosti. Je nesmírně obtížné tento potenciál využít a udržet. Riziko selhání vždy existuje. (Dahrendorf: 1991: 98)

Otevřená společnost dále není něčím, co by bylo přímo totožné se společenským uspořádáním. Je naopak něčím, co je schopno společenské uspořádání měnit, aniž by takové změny nějakým způsobem ohrožovaly charakter její otevřenosti. Z tohoto důvodu musí být instituce otevřené společnosti každému společenskému uspořádání nadřazena. Základní premisy žádného společenského uspořádání pro ni nemohou být svaté. Je zdrojem pohybu změny, odporujícímu jakýmkoliv deterministickým závěrům a je výrazem lidské schopnosti ovlivňovat sociální realitu. V jejím jádru stojí princip tázání, zpochybňující všechny zaběhané koncepce a kriticky hodnotící jejich výsledky. Otevřenost ke změnám je, naprosto zásadní. (Dahrendorf 1991: 29)

Otevřená společnost však klade určité nároky na občanské kvality svých členů. Lidé musejí být dostatečně přizpůsobiví, flexibilní a ochotní přijímat změny, to však závisí na tom, do jaké míry jsou schopni distancovat se od existujícího postavení, což je podle Sorose jeden ze znaků svobody. K tomu je zapotřebí, aby lidé byli co nejméně svázáni se zdroji své obživy a se svým společenským postavením. Je to důsledek toho, že jednotlivci, kteří si osvojují určité specializované dovednosti získávají určité specifické postavení v tržní hierarchii a změna by pro ně znamenala ztrátu. (Soros 1991: 228) Vyplývá z toho nutnost relativizace společenského statusu a třídního postavení, jehož význam je již dnes značně oslaben, přesto lze tvrdit, že tržní systém v tomto smyslu stále alokuje nerovnosti. Vázanost na způsob obživy je v současnosti stále zdrojem určité společenské hierarchie a je překážkou pro možnost distancovat se od společenského postavení a tím také tvoří překážku větší otevřenosti. Šance pro růst otevřenosti tak do značné míry závisí na tom, do jaké míry budou zpochybňovány hodnoty, které reprodukuje současný tržní systém a vytváří tak určitou neprostupnou hierarchickou strukturu.

Otevřená společnost, trh a svoboda

Podle R. Dahrendorfa nelze kapitalismus jednoznačně spojovat s otevřenou společností. Podle něj nutné ustavit právní rámec pro soukromé vlastnictví, které musí tvořit alternativu k veřejným statkům a právní ochranu smluv. Co se však týče akumulace a růstu kapitálu, předpokládá, že není pro zachování otevřené společnosti podstatný. Uvádí příklad Velké Británie, kde se otevřená společnost zachovala i přes dlouhodobě negativní či nulový ekonomický přírůstek. Dahrendorf rozhodně nepopírá význam soukromého vlastnictví, naopak jej klade jako podmínku zachování plurality a alternativu k veřejnému sektoru. (Dahrendorf 1991: 60)

Platí-li Dahrendorfův předpoklad a mezi otevřenou společností a trhem není přímá spojitost, pak lze předpokládat, že otevřená společnost představuje spíše kulturní statek či hodnotu, než vedlejší důsledek svobodného trhu.

Předpokládejme tedy, že otevřená společnost představuje na trhu nezávislou kulturní hodnotu. Je-li i díky této vlastnosti vhodným prostředkem k tomu, aby posloužila společnosti k formování sociální reality, pak zřejmě představuje jedinečný prostor k vyjádření individuální svobody a to svobody právě v tom smyslu, že lidé mohou ovlivňovat sociální realitu v níž žijí. To je v naprostém rozporu s deterministickými stanovisky těch, kteří zdůrazňují osudovost trhu pro zachování svobodné společnosti. Poskytuje však volný trh lidem skutečnou svobodu?

Trh je s současností nepochybně mimořádně flexibilní nástroj, umožňující uspokojení nejrůznějších potřeb. Co víc, trh poskytuje téměř neomezenou možnost výběru a je schopen účinně reagovat na vznikající nové potřeby. Skrze stimulaci chování vábením je reprodukce kapitalistického systému dosaženo díky individuální svobodě a nikoliv skrze její potlačování. (Bauman 2003: 77) Přesto tvrdím, že se jedná o v zásadě uzavřený systém, který skrze toto vábení potlačuje všechny ostatní alternativy společenského uspořádání. Trh představuje mechanismus, který uspokojování potřeb využívá ke svému dalšímu rozvoji. Podle Baumana je jedinou alternativou účasti na tržním systému chudoba, která zpětně slouží jako odstrašující příklad přesvědčující jednotlivce o tom, že by měl jednat tak, aby se dokázal do tržního systému integrovat. Podle něj tak existují jen dvě alternativy: bohatství nebo chudoba, které se vzájemně posilují. Trh nedává jednotlivci možnost výběru, neboť ani chudoba není v podstatě možnou alternativou, neboť je spojena s kriminalizací a následnou infantilizací jednotlivců. (Bauman 2003: 86) Trh tak vštěpuje jednotlivcům svou vůli a hodnoty v podobě potřeb, které pak slouží jeho další reprodukci. Trh, tak vykonává sociální kontrolu, která je dnes zakotvena v nových potřebách, které vytvořil. (Bělohradský 2007: 62)

Podle Bělohradského připomíná výchova v postindustriální společnosti spíše ochočování. (Bělohradský 2007: 64) Za jeden z jejích rysů považuje zakrývání rozporů současného světa. Důsledkem toho je však potlačování kritičnosti a aktivního vztahu ke světu. Překážky a rozpory, kterým lidé čelí, je však možné překonat jen tehdy, pokud si je dokáží uvědomit. (Berlin 1999: 245) Jedině skrze takové poznání je možné, aby se lidé a společnost vůbec dokázali vůči systému vymezit jako vůči něčemu vnějšimu, pokud tento systém takové rozpory a překážky produkuje. Pro současného člověka je integrace do tržního mechanismu životní nutností, která spočívá v tom, že si člověk osvojí určitý specializovaný soubor znalostí, který mu umožní dosáhnout určitého společenského postavení. Snaží se zařadit do hierarchické struktury trhu. Člověk je na takto získaném postavení v podstatě závislý a je pro něj poměrně obtížné jej změnit a distancovat se od něj.

Hierarchická struktura trhu je sice do jisté míry prostupná a to zejména skrze kategorii ekonomického růstu, který do jisté míry udržuje tuto strukturu v pohybu a tvoří tak jakousi pojistku proti jeho úplnému uzavření. Čím vyšší růst, tím se dá předpokládat, že se hierarchická struktura rozhybe. Růst však nevede k ničemu jinému než posilování systému a následně k vytvoření nové, jen jinak uspořádané hierarchie. Vzájemná konkurence probíhá jako vylučovací soutěž, kdy jsou jednotlivé příležitosti kontrolovány. Ty se pak stávají příležitostmi uzavřenými. Stále menší počet lidí akumuluje šance prostřednictvím série vylučovacích soutěží. (Bauman 2003: 71) Trh tedy alokuje jednotlivcům různé specializace, na nichž se stávají závislí. Nemají mnoho důvodů usilovat o změnu, protože změna by byla příliš nákladná. Ten, kdo by se chtěl od svého společenského postavení distancovat by spíše ztrácel, než získával. Tržní systém tak dává neochotě ke změnám prostor. Chybí tak možnost se od systému emancipovat a ovlivňovat společenský vývoj. Ten se tak smršťuje na pouhou reprodukci tržního mechanismu, zatímco vše ostatní trpí nedostatkem smyslu a účelu, což vede k chátrání společnosti jako celku. Jediným aplikovaným řešením, ke kterému je v této situaci přistoupeno, je aplikace toho jediného, co se zdá mít bezprostřední smysl, tedy tržního principu ekonomického růstu na zbývající společenské instituce. Problém tedy spočívá v tom, že současný společenský systém postrádá adekvátní smysl. Jenže co otevřená společnost. Také postrádá nějaký smysl?

Podle G. Sorose sama o sobě žádný smysl vlastně nemá. Tím se však dostává do podobné pozice jako dnešní systém globálního trhu. Současný systém je zaměřen na ekonomický růst, který je jeho nejvlastnějším cílem. Jaký má však smysl vzhledem ke směřování společnosti je nejasné. Buď jde o projev zoufalého nedostatku smyslu, nebo přežívající víry v pokrok, zprostředkovaný vědeckým pokrokem a konzumentům pak zprostředkovaný trhem. Otevřená

společnost by si ve srovnání s tím, dokonce ani žádné konkrétní, předem stanovené cíle klást neměla. Mohlo by to totiž vést k tomu, že by bylo této kategorii vše podřizováno a tak by se stala kategorií determinující. Jejím nejvlastnějším záměrem by měla být spíše snaha o plynulý a nenásilný průběh společenských změn. Nikoliv ovšem na základě nějakých velkých idejí. Každý příslušník společnosti jí bude muset dát ospravedlnění nebo smysl, sám. Jak uvádí Soros, každý musí najít cíl sám za sebe a pro sebe. (Soros 1991: 240) Toho však můžeme docílit i tak, že se nám ze strany společnosti dostane kýženého uznání a smysl tak vlastně získáváme skrze stvrzení v určité skupině. Existuje tak na jedné straně smysl subjektivní, kterého se nám může dostávat skrze společenské potvrzení, které se dostává našemu úsilí. Objektivní smysl otevřené společnosti by měl být také záležitostí jednotlivců. Nicméně je důležitý pro to, aby pro ně představovala dostatečně silnou hodnotu, kterou má smysl udržovat a chránit. Klást si otázky po smyslu společnosti je totiž pro udržování společenského diskursu přijatelnější než kdyby bylo vše oficiálně vyhlášeno a všemi následováno. To, co je skryté má nakonec větší přitažlivost, než to, co je zřejmé.

Jedinečnost trhu spočívá právě v již zmíněné schopnosti vábit. Zdá se mi však, že toto vábení lze označit termínem manipulace. Akt nákupu je prezentován jako jediná cesta k dosažení jistoty a potvrzení racionální volby, jež je potvrzena nezpochybnitelnou zkušeností expertů. (Bauman 2003: 83) Za manipulaci bych označil situaci, kdy je někdo nevědomky donucován k něčemu s čím by v případě znalosti záměrů manipulujícího nesouhlasil. Zde se však situace liší tím, že tato ochota nechat se manipulovat je do značné míry dobrovolná a vědomá, neboť skutečnost, že nákupem zboží na trhu přispíváme k ekonomickému růstu a reprodukci tržního mechanismu si, předpokládám, alespoň povrchně uvědomuje většina lidí. Tato „manipulace“ je totiž spíše dobrovolná, neboť člověk díky ní získává to, co považuje za důležité pro vytváření své sociální identity a odlišnosti od druhých lidí a tím také pro budování své individuality. Jde o zakupování symbolů posilujících odlišnost jednotlivce od druhých a ty tak potvrzují jeho individualitu. Jde o zakupování symbolů individuální identity, jejíž budování probíhá skrze využití obrazů, které fungují jako vizuální vodítka, která ostatní lidé čtou. (Bauman 2003: 79) Člověk získává pocit, že takto svou individualitu buduje sám, aniž by k tomu potřeboval přímou účast druhých lidí, což odpovídá převládajícímu pojetí individua, které je chápáno jako oddělené od okolí, existující samo o sobě a jakoby vytržené z kontextu společenských vztahů. Individuum chce tvořit samo sebe, ale nikoliv skrze interakci s druhými lidmi, které považuje za konkurenty či přímo hrozbu, jež by mohla jeho identitu zpochybnit, ale skrze...zákup hmotných statků, respektive fetišů. Pro takto chápané individuum představují ostatní nezávislá individua takřka existenciální výzvu, neboť hrozí zpochybnit představy, které o sobě například prostřednictvím zákopu symbolů

vytváří, což nechce připustit. Tento postoj, bych označil za infantilní, neboť spočívá na tom, že se individuum nechce vzdát představ o sobě samém a připustit ty představy, které mu nevyhovují. Odmítnutí a zpochybnění je to, čeho se individuum kvůli vratké snaze budovat vlastní identitu a společenské zakotvení nejvíce bojí, proto se snaží držet krok s módními trendy, které trh nabízí.

Individuum se však může ke konzumnímu způsobu života přiklonit i z toho důvodu, že komplikovanost moderního světa způsobuje, že individuum je stále vystavováno pocitům útlaku, které vyplývají ze složité funkční diferenciaci tohoto světa. (Bauman 2003: 66) Ta vytváří pocit, že svět je chaotický a je obtížné v něm nalézt vztah mezi příčinou a následkem. Konzumní chování je proto možné považovat za jisté východisko, které lidem poskytuje vcelku snadnou možnost sebepotvrzení a smysl, skrze dosažení úspěchu, který je realizován jako symbolické odlišení. Tohoto odlišení je dosaženo skrze spotřebitelskou soutěž. (Bauman 2003: 76) Konzumně orientovaný si díky svým lákadlům dokáže snadno získat podporu a bagatelizovat či zakrýt všechny alternativy, kromě infantilizující nadvlády byrokracie. (Bauman 2003: 112)

Nijak zde nechci zpochybnit význam trhu, nebo moderní průmyslové společnosti pro rozvoj svobody. Jsou naopak velmi důležité. Nelze si představit, že by zrušení těchto institucí napomohlo rozvoji svobody. Romantická představa návratu do světa lovců sběračů by nám více svobody rozhodně nepřinesla, neboť tyto skupiny jsou takřka dokonale propojené s prostředím v němž žijí a sotva mohou volit způsob života podle svého přání. Jsou zcela odkázány na koloběh přírody. Domnívám se však, že v současnosti čelíme problému, který bych označil jako srůstání s okolním prostředím, který souvisí s rostoucím významem každodenního obstarávání a také uspokojování potřeb, jež jsou nám trhem stále předkládány. Dostáváme se tak znovu do pozice lovců sběračů, protože podobně jako oni se stáváme pouhou organickou (nebo snad spíše mechanickou) komponentou okolního prostředí, tentokrát ovšem umělého. Svoboda se v takovém případě stává pouhou funkcí globálního tržního mechanismu, pouhou možností volby mezi jednotlivými produkty. Schopnost jednotlivců ovlivňovat okolní svět postupně klesá.

Podle G. Sorose je projevem svobody člověka to, že může volit mezi různými dostupnými alternativami a že je skrze ně schopen distancovat se od svého existujícího postavení. Svoboda představuje přímo funkci lidské schopnosti distancovat se od existujícího postavení. (Soros 1991: 232) Tyto alternativy ovšem musí být dostupné a musí být přibližně stejně dobré. (Soros 1991: 232) V současném světě panuje právě nedostatek alternativ a tedy v podstatě nesvoboda a to i v důsledku vlivu vylučovací soutěže. Nezdá se, že by současný řád bylo možné změnit prostřednictvím zavedených institucí a struktur. Ty mají totiž jen národní a tedy lokální rozměr, avšak globální tržní systém má právě onen globální dosah a je takřka nemožné jej regulovat.

Otevřená společnost by to však mohla dokázat, jestliže by se opírala o síť jednotlivců opírajících se o současné komunikační technologie a schopné tak prosazovat své zájmy vůči systému. To by také mohlo dát smysl a patřičné využití současnému technologickému rozvoji. Nedomnívám se však, že by k takovému kroku bylo možné využít síť autonomních organizací či spolků, které jsou charakteristické pro občanskou společnost, neboť ta má spíše defenzivní charakter. Tyto organizace jsou bezpochyby užitečnou alternativou k veřejnému sektoru, přesto je charakterizuje značná nejednotnost a hájení svých partikulárních zájmů a soupeření o zdroje.

Ve srovnání s uzavřeným systémem komunismu se mi tržní systém jeví jako mnohem obtížněji změnitelný i z toho důvodu, že jde o vysoce decentralizovaný systém bez jasně stanovené formální hierarchie a z toho důvodu je daleko hůře ovlivnitelný. Klasické uzavřené systémy mohou mít důvod obávat se i pasivního a symbolického odporu jednotlivců. Oproti tomu tržní systém dokáže takový odpor proměnit na zdroj své sebereprodukce a to skrze vytvoření určité nálepky – loga, které je následně využito ke komercializaci a tím i k asimilaci dané formy odporu. (Bělohradský 2007: 13)

V takto decentralizovaném systému, kde se ztrácí identita jednotlivých aktérů je velmi obtížné označit konkrétní viníky, situace je nepřehledná a matoucí a neumožňuje žádný efektivní odpor.

Globální tržní systém posiluje svou dominanci nad lidskými životy způsobem, který považují pro svobodu za velmi destruktivní. Lidé jsou systematicky infantilizováni v tom smyslu, že se jim vnucuje představa, že se bez výtobyků trhu nedokážou obejít. To se děje skrze nejrůznější druhy reklam jež nás přesvědčují o tom, že bez toho či onoho výrobku nejsme tak úplně „in“ což nás má, pokud si takový výrobek nebudeme chtít koupit, v psychologické rovině zařadit mezi jakési kacíře a vyvrhele společnosti v tom smyslu v jakém to objektivně dělá skutečná chudoba. Bez zakupu odpovídajících symbolů se takový člověk jeví jako neúplný nebo podezřelý. Kdo například nevlastní televizor, je buď považován za podivína, nebo rovnou příslušníka nějaké sekty. Každopádně se v tom projevuje tendence chápat materiální nedostatky jako záležitost jež nemá daleko k ohrožení sociálního řádu. (a musím poznamenat, že to ohrožení nepochybně je) Nikdo nechce být přece „out“ – tedy podivínek. Důsledkem tohoto uvažování je, že člověk jaksi nepředpokládá, že by byl sám schopen rozhodovat, co je pro něj dobré a že by místo toho raději měl nechat nějakého „Velkého bratra“, reprezentovaného nejrůznějšími reklamními agenturami, aby člověku diktoval jeho potřeby. Člověk je tak obírán o svobodu jednat v tom smyslu, že je zbavován důvěry v možnost vlastního účinného jednání a o důvěru ve vlastní schopnosti. Zbavuje jej to i schopnosti uvažovat o možnosti jiných životních alternativ. Berlin by nejspíše řekl, že je psychologicky programován. Systém také redukuje každou kritiku a odpor v podobě jisté nekonvenčnosti na psychickou úchylku a kriminální jednání. (Bělohradský 2007: 62)

V situaci, kdy žádná společenská skupina není zcela všeobecně utlačována a kterou tak žádný útlak nespojuje a nepomáhá vytvářet nějaké vědomí společné identity je takřka nemožné mobilizovat dostatečný společenský potenciál k prosazení zásadních proměn. Trh totiž funguje jako výstup, kterého se snaží dosáhnout všichni marginalizovaní a nikoliv se spojit a vymoci si zlepšení životních podmínek celé skupiny. (Bauman 2003: 117) To je navíc podpořeno právě tím, že je možné každé neutěšené poměry vyložit jako důsledek neschopnosti začlenit se do tržního mechanismu, která má v očích veřejnosti spíše co do činění s morálním selháním, než s objektivním prožitkem útlaku. Po formální stránce mají všechny společenské skupiny zajištěny základní lidská práva a svobody. Všechny skupiny mají také alespoň formálně právo účastnit se ekonomického života stejným dílem a z toho také vyplývá stejné právo užívat výsledků tržní ekonomiky. Jestliže se však někomu nedaří toho v praxi dosahovat, je velmi snadné to přičíst nějaké nedostatečnosti jedince jako takového.

Otázka svobody

Budu-li chápat svobodu jako prostor, ve kterém je možné volit různá jednání s tím, že nejsou nijak předem determinována, pak předpokládám, že svoboda vzniká tehdy, když je člověk schopen distancovat se od světa přírody, zbavit se závislosti na ní, vymanit se z jejího působení. Toho dosahuje prostřednictvím technického avšak také intelektuálního rozvoje a schopnosti vytvářet složité sociální struktury. Vyvázání ze světa přírody mu tak poskytuje prostor se kterým může uplatňovat svou tvůrčí schopnost v zacházení s těmito strukturami. Může volit mezi různými konfiguracemi společenského uspořádání a vytvářet uspořádání nová. Jinými slovy stává se pánem svého osudu. Svoboda tak představuje prostor, který člověk sám tvoří a rozšiřuje. Tento prostor a spolu s ním teoreticky i rozmanitost volitelných alternativ roste úměrně s tím, jak se člověk vyvazuje z přírodního světa. Přitom vytváří stále složitější instituce, které jej stále více osvobozují od determinujícího vnějšího přírodního prostředí. S tím ovšem vytváří instituce, jež jsou sociálním produktem a které toto přírodní prostředí nahrazují. Nahrazují jej ovšem prostředím tvořeným z expertních systémů z jejichž vlivu se prakticky nelze vyvázat. (Giddens 2003: 79) Za expertní systémy a instituce, které jednotlivci důvěrně neznají a nemohou a ani nechtějí za jejich působení přebírat zodpovědnost, neboť tyto instituce fungují nezávisle na jednotlivcích, kteří je sami měnit mohou jen stěží, – tyto instituce tak na sebe berou zástupnou úlohu dříve omezujících a determinujících přírodních sil a jsou na jednotlivcích zcela nezávislé a autonomní. Nepovažuji za možné vzít si na zodpovědnost takové „přírodní“ (či spíše sociální) síly, jestliže neznáme ani jejich přesné fungování. Mohou být zkroceny jen zvenčí, tím, že jim

společnost bude klást podmínky a požadavky, které bude vymáhat. Otevřená společnost by se pak stala jakýmsi regulátorem těchto sil a myslím, že by tuto funkci měla plnit.

Proces vytváření svobody, který jsem popsal v první polovině předchozího odstavce je však procesem vytváření svobody toho druhu, který závisí na možnosti volby různých možných variant jednání, která si můžeme zvolit. Je to svoboda založená na svobodě volby, která představuje tzv. „svobodu k“, nebo spíše potenciální prostor pro její uplatnění a která spočívá na aktivním využití možnosti volby směřující k dosažení nějakého cíle.

Jestliže bych předpokládal, že autonomní rámec zdůrazňuje především lidskou schopnost samostatného jednání, pak by to znamenalo (a Soros vlastně poukazuje) schopnost člověka jednat ve vztahu ke společnosti jako celku – možnost ji ovlivňovat a určovat její vývoj. Pak by to znamenalo vlastně uplatňování svobody k, na rozdíl od negativního pojetí svobody, která například podle I. Berlina znamená zejména osvobození od útlaku. V tomto však existuje určitý problém, neboť svoboda k vlastně vždy směřuje k nějaké jiné hodnotě než ke svobodě. Je to svoboda něčeho dosáhnout, nějak se rozhodnout, svoboda aktivního jednání, za účelem dosažení něčeho, co však se svobodou nemusí mít vůbec nic společného a spíše by ji mohlo naopak zcela popírat. (Berlin 1999)

Mohli bychom to však pochopit také dost odlišně. Jestliže vezmeme v úvahu co vlastně sledovaly snad všechny velké revoluce moderní doby, včetně například té francouzské, tedy osvobození od útlaku, pak bychom také mohli tvrdit, že tzv. „svoboda k“ je vlastně jen projevem snahy o získání více svobody od. Zdá se mi, že je to jediný způsob, jakým by bylo možné smířit svobodu k se svobodou od, v tom smyslu, že svoboda k by již nebyla potenciálním ohrožením svobody od útlaku a domnívám se, že v prostředí otevřené společnosti by to mohlo do jisté míry platit také. Člověk projevuje aktivní vůli ke svobodě již tím, že se pokouší vymanit z existujícího postavení. Jestliže toho dosáhne, je však otázka co potom. Zdá se, že svoboda k vlastně znamená stálé úsilí o změnu, kdy člověk prchá před stále dotírajícím tlakem (byť by to byla obyčejná nuda) a tato změna může vést k lepší, ale také horší existenci, než která dosud převládala.

Argument revolucí, který jsem zde zvolil by sice mohl být jen velmi hrubým zjednodušením historické skutečnosti, nicméně myslím, že do jisté míry platí, neboť tyto události měly nesporně značný vliv na osvobozování moderního člověka z feudálních pout i z pout náboženské moci, jak se domnívá např. Gauchet. Podle něj je také nově nabytá svoboda ospravedlněna schopností občanské společnosti dosahovat pokroku lidstva, jako možnosti tvorby nových a kvalitnějších životních forem. Je založena na myšlenkách pokroku a zdokonalitelnosti. (Gauchet 2006: 138) Samo toto směřování ke kvalitnější životním formám by však v podmínkách otevřené společnosti nemuselo mít příliš co do činění se svobodou k, již z toho důvodu, že

celospolečenský diskurs, na němž je její existence založena neobsahuje nějaký konkrétní plán budoucího společenského uspořádání, ke kterému by bylo zapotřebí dospět – mohlo by se to totiž zvrhnout v deterministické sledování takového cíle všemi dostupnými prostředky. Otevřená společnost namísto toho směřuje k takové formě utváření, jež nemá předem stanovený plán. Musí totiž stále počítat s měnícími se podmínkami a okolnostmi. Jenže v tom případě vytváříme něco, o čem v současnosti nemůžeme říci jakým způsobem se do budoucna vyvine, pak je otázkou, zda za výsledek budeme schopni převzít zodpovědnost. Potom je ale těžko říci, zda je takový výsledek produktem svobodné volby, jednání, nebo obyčejné náhody. Proces společenských změn v rámci otevřené společnosti je sice vyvolán záměrně, reakcí společnosti na konkrétní problémy, jenže další vývoj je velmi obtížné předvídat. Jestliže dokážeme svou budoucnost stavět, ale nevíme co budujeme, pak nevím do jaké míry je to projev svobodné aktivity nebo rozhodnutí. Konkrétní skutky, které bychom v rámci otevřené společnosti činili, sice nepochybně budou projevem svobodné vůle většiny, ale s výsledkem nebudu vždy chtít všichni souhlasit. Budoucnost, kterou předem nikdo nezná, protože neexistuje předběžný plán jejího vytvoření, jako je tomu u totalitních systémů, je potom jakýmsi samovolným výsledkem lidských činů a výsledkem série sice svobodných jednání, ale jako taková nemusí být ještě chtěna, neboť je výsledkem do značné míry nezamýšleným. Pak je otázkou, zda si lidé mohou sami vědomě určovat povahu své budoucnosti. Museli by si totiž být vědomi důsledků každého svého jednání a toho, jaký vliv by na budoucnost mělo. Jestliže se totiž něco odehrává „samovolně“, pak to jistě není projevem svobody, ale spíše náhody, nebo v případě zvířete tlakem instinktů.

Problém tu činí otázka kontroly, která by zabránila nežádoucím důsledkům. Tento problém je akutní především v současné společnosti, kdy je charakter společenského vývoje naprosto nepředvídatelný a jednotlivé negativní důsledky systému jsou v podstatě zcela mimo kontrolu. V otevřené společnosti to však může být problém i když zřejmě ne tak závažný, protože lidé o věcech svobodně rozhodují a mohou pak za ně i ručit. Jestliže každý jedinec totiž může v rámci otevřené společnosti využívat svou schopnost jednat a prosazovat svoje zájmy, čímž uplatňuje svou pozitivní svobodu. Velké množství jednotlivců tak v konkurenci jednotlivých osobních zájmů vytváří charakter společnosti a její směřování. I když jsou schopni reflektovat různé aspekty a důsledky svého konání, nelze jednoznačně předpokládat, že by jim mohly být známy všechny možné varianty těchto důsledků. To bychom museli předpokládat, že jim a potažmo celé společnosti je dáno dokonalé vědění. Existence takového dokonalého vědění není možná. Společnost jako celek je jistě schopna mnohem účinnější a širší reflexe než osamocенý jedinec, který může reflektovat důsledky svých činů spíše jen ve vztahu ke svému

bezprostřednímu okolí. Rozhodně si nemůže uvědomit všechny alternativy. Lze ovšem pochybovat, že by toho byla zcela schopna i sama otevřená společnost. V rámci uzavřeného systému, kde je autoritami definovaný cíl jasně vytyčen a sledován, je možné porovnat snahu o dosažení tohoto cíle s jejím výsledkem (to však většinou až když je po všem). Uzavřené systémy však podřizují veškerý společenský i individuální zájem sledování tohoto cíle a potlačují společenskou reflexi, takže v důsledku stále iracionálnějšího fungování systému není tohoto cíle v podstatě možné dosáhnout. Je však vcelku bez problémů možné identifikovat viníky tohoto neúspěchu, protože největší tíha viny leží vždy na bedrech těch, kdo byli v tomto systému autoritou. I když může být za neúspěch a nejrůznější excesy systému možné obviňovat celou společnost, mohou být její příslušníci ochotni svou zodpovědnost popřít a svalit ji všechnu na „velké kormidelníky“. Toto zbavení se zodpovědnosti ovšem nijak neumožňuje dojít adekvátní společenské reflexe. V rámci současného systému je situace ještě složitější, neboť je těžké najít konkrétní viníky a zodpovědnost tak leží na bedrech všech a zároveň nikoho. To vede k neschopnosti vyvodit ze svého jednání odpovídající důsledky. Neumožňuje to změnu. Cíl je jasný – ekonomický růst. Na něm se podílí přímo či nepřímo takřka veškerá populace, ale nežádoucí důsledky ekonomického růstu nelze nikomu konkrétnímu připsat k zodpovědnosti, nikdo za ně neručí. V tomto smyslu se zdá, jako by na tom byly klasický totalitní uzavřený systém a současný tržní systém z hlediska možnosti korigovat svůj vývoj v podstatě stejně. V rámci otevřené společnosti však stojíme před jiným dilematem, totiž že pokud není předem stanoven žádný konkrétní cíl a budoucnosti je ponechán zcela otevřený vývoj, není zcela jisté, zda bude vzhledem k omezenosti lidského vědění možné, aby příslušníci společnosti byli schopni za tyto důsledky převzít zodpovědnost, jestliže byly nepředpokládané. Může to otřást důvěrou v ní, ale na druhou stranu schopnost překonávat takové krize, by měla být znakem její vyspělosti a zakotvenosti.

Aby lidé tedy měli v rámci otevřené společnosti alespoň základní jistotu v to, že jejich jednání nebude mít negativní důsledky a společenský vývoj se nebude ubírat směrem, kterým nechtějí, budou muset být vnímaví k procesům, které jejich jednání způsobuje a budou muset být schopni adekvátně zasáhnout a tyto procesy reflektovat. Snad lze předpokládat, že jednotlivé zájmy, které lidé v rámci otevřené společnosti budou prosazovat, budou kompromisem, který zajistí, že budoucnost bude alespoň pro většinu lidí přijatelná. Klíčem je ale široce vedený společenský diskurs, který má zaručit, že všechna hlediska a rizika budou brána v potaz a že stále bude existovat takový názor, který na rizika dokáže upozornit.

Ať už tomu tak je nebo ne, svoboda k by tedy také mohla být za takových podmínek pochopena jako aktivní snaha o získání svobody od. O získání možnosti alternativ. Neznamena

to sice, že by pouze nedostatek životních alternativ diktovaný úlohou globálního trhu byl sám o sobě nějakou formou útlaku a tím tedy nedostatkem negativní svobody. Přesto si dovoluji tvrdit, že jestliže dnes neexistuje prakticky žádná realistická alternativa k současnému systému a chybí širší společenský diskurs směřující k vytváření alternativ, pak bych řekl, že současný systém je kvazitotalitní – sice přímo neutlačuje, ale zároveň nepřipouští alternativu.

Svoboda k by ve vztahu k otevřené společnosti nespočívala jen v pouhé možnosti volby, která je i dnes v ekonomické oblasti takřka neomezená a skrze „osvobození od útlaku trhu“ by se vytvářela možnost nových alternativ, jejichž existence by byla podmínkou pro možnost zlepšení kvality života. Otevřená společnost by tak vlastně byla jakýmsi obranným „imunitním“ systémem bránícím naši negativní svobodu před vpádem ideologií a zároveň prostředkem k vytváření alternativních životních kvalit. Myslím, že je jedinou formou soužití, která by to umožňovala, nicméně na rozdíl od Dahrendorfa bych ji neztotožňoval s jedinou životní alternativou jako takovou.

Problém svobody u současného člověka má také ten rozměr, že negativní svoboda má pro něj především ten význam, že člověk by neměl být ničím a nikým obtěžován. Nespočívá v objektivním prožitku útlaku. Emancipace individua v posledních staletích sice vedla k nezměrnému rozšíření jeho svobod, nicméně s jeho rostoucím osvobozováním jakoby zároveň klesala jeho schopnost svobodně jednat. Gauchet hovoří přímo o ztrátě schopnosti si vládnout, což přisuzuje na vrub prosazování ekonomické logiky, individualistického osamostatňování jedince a slábnutí politických systémů. (Gauchet 2006: 186) Tento vývoj nesouvisí jen s nárůstem nečitelnosti a komplikovanosti světa, ale také s tím, že individuum se stalo účelem o sobě samým a to v tom, smyslu, že žádné zásahy zvenčí nemohou narušovat jeho integritu. Jedinec má být nezávislý na jakýchkoliv zásazích ze strany společnosti. (Gauchet 2006: 188) Vše se pak začalo podřizovat tomu, aby individuum zůstalo nezpochybněno, stalo se nejvyšší hodnotou, jenže ani tato hodnota nemůže mít v otevřené společnosti nezpochybnitelnou úlohu. Má-li být otevřená společnost skutečně otevřenou společností, pak není možné považovat ani ty nejnítěrnější hodnoty za samozřejmé a nezpochybnitelné. Ani představa individua jako zcela samostatného a na okolí nezávislého, které je nejvyšší hodnotou samo o sobě, není něčím, co by mělo zůstat nezpochybněno. Nechci tím dokazovat, že individuum snad nemá svou vlastní hodnotu, nebo že by se mělo oddat vůli kolektivu, přesto by diskuse o těchto hodnotách měla existovat. I ty nejzákladnější hodnoty by měly být jaksi „uzávorkovány“. Úcta a respekt k individuu by však měla být základní hodnotou otevřené společnosti, protože schopnost prosazovat změny a nové myšlenky závisí právě na jednotlivých zvláštních individuích. Tato úcta by měla být základní hodnotou, jež je pro fungování otevřené společnosti zcela nezbytná a

je třeba, aby se na ni všichni její příslušníci shodli. Jde o protiklad k determinismu, kdy ničí svobodná vůle nemá prakticky žádný smysl, protože vše je předem určeno. Přesto může být jistá redefinice vztahu jednotlivce a společnosti pro rozvoj otevřené společnosti nezbytná, přestože z toho vyplývají značná rizika. Problém hodnot v otevřené společnosti podrobněji rozebírám v následující kapitole.

K přirozené vlastnosti člověka zcela jistě patří to, že se jeho potřeby mění a vyvíjejí. Vzhledem ke svobodě lze poznamenat to, že se nepochybně bude také měnit a vyvíjet. Je možné, že se zájem člověka postupně přesune od svobody spotřebitelského typu, nějakým odlišným směrem. Lidé určitě nechtějí být ovlivňováni a řízeni spotřebitelským trhem navždy. Je zde však určitý problém. Lidé jistě chtějí vládnout sobě samým – chtějí být „svobodní“. Problém však spatřuji v tom, že představa vládnout sobě samému, nemá dnes nic společného se vztahem k určování společného osudu. Spíše se jedná o možnost chránit a opečovávat svůj vnitřní svět. Je to snaha uniknout před tlaky, které na nás doléhají a zřejmě souvisí s nemožností přijmout odpovědnost za současný svět, který jen obtížně chápeme. Svoboda tak znamená spíše uvolnění, oddych od četných sociálních tlaků, které na člověka doléhají. Člověk je vystaven často protichůdným požadavkům a tlakům. (Bauman 2003: 66) I když si lidé mohou přát změnu, zřejmě na její uskutečnění v současné situaci jaksi „nemusí mít dostatek sil“. A to do té doby, dokud si nevytvoří nějaké obranné mechanismy, které jim umožní se s těmito tlaky vyrovnávat. Jenže takovým obranným mechanismem jistě nemůže být právě regrese do vnitřního světa, která člověka odděluje od společnosti jako zdroje smyslu a uznání. Je možné, že se lidé s tlakem svého okolí budou muset vyrovnat jen vytvářením nějakých nových kulturních vzorců, které by dokázaly tyto tlaky kompenzovat.

Z výše zmíněného však vyplývá také to, že paradoxně růst svobody zapříčiněný postupným distancováním od přírodního světa skrze vytváření složitých společenských struktur nakonec vede k nové formě útlaku ze strany těchto struktur. Negativní svoboda chápaná jako nedostatek útlaku sice v průběhu dějin mění svou podobu, člověk se postupně zbavuje například feudálních svazků, jenže místo toho nastupují nové vazby, stále komplikovanější, neprůhlednější a složitější a ty vytvářejí nové formy útlaku. Tento útlak se liší i tím, že se postupně stává jaksi stále více psychologickým. Od objektivní vázanosti na určité lidi v rámci feudálního systému se postupně přesouvá k nenápadnějším formám kontroly a nejrůznější externality, rizika, diktát potřeb, nebo například byrokratická kontrola a dohled vytvářejí nové pocity útlaku. Je možné, že současnému člověku i přes jeho značné možnosti volby, negativní svoboda skutečně chybí, ale stejně tak mu zřejmě chybí pocit sounáležitosti a společného smyslu.

Rád bych se také pokusil objasnit vztah mezi svobodou a otevřenou společností. Otázkou je jednak to jaký je vlastně mezi těmito kategoriemi vztah a také to, proč otevřená společnost představuje lepší alternativu než uzavřené systémy. Podle I. Berlina je totiž možné vznést námitku, že otevřenost a demokratická forma vlády nemusí nutně představovat vždy nejlepší možnost rozvoje lidského společenství, jestliže je tato spravována nějakým osvíceným despotou, který může poddaným ponechávat značnou svobodu a volnost a porušovat ji třeba méně než jiné režimy. (Berlin 1999: 228) Jestliže platí Gauchetův předpoklad, že kolektiv příslušníků občanské společnosti je schopen budovat vyšší kvalitu života, pak lze tento výrok ospravedlnit pomocí konceptu, podle kterého je člověku v podstatě z jeho přirozenosti dána ta vlastnost, že se nikdy trvale nespokojí se svým stávajícím postavením a svou životní situací. Člověk se vyznačuje tendencí se určitým způsobem vyvíjet a rozvíjet, hledat nové možnosti. Jeho rysem rozhodně není setrvávat ve stávajícím postavení. V tomto smyslu je pro člověka vždy lepší, když toto postavení může měnit, než když jej nějaká vnější síla nutí v určitém postavení setrvávat, nebo když mu určité postavení vnucuje, byť je relativně příznivé. Pocit útlaku, který vyplývá nejen z aktivních represí nadřazených autorit, ale i z nespokojenosti se stávajícím stavem, je hlavním motivem ke změnám a je záležitostí v zásadě subjektivní. Je možné namítnout, že pocit nedostatku a útlaku podporuje lidskou tvořivost dokonce více, než dostatek a svoboda v podobě absence útlaku. V takovém případě se lze ptát, jaký má svoboda vlastně smysl, když člověka vede spíše k apatii a jakési omrzelosti. (Berlin 1999: 227) Člověka však žádný systém nedokáže uspokojit trvale a proto by nemělo smysl mu ve změnách bránit. Otevřená společnost by měla umožnit, aby takové změny probíhaly účinně a bez krveprolití, které je jinak při střetu s uzavřeným systémem vážným rizikem.

Na cestě ke svobodě

Není-li svoboda pouhou iluzí a svět neovládají jen nějaké abstraktní síly, pak je zřejmé, že aby byl člověk schopen ovlivňovat okolní svět, musí být schopen nejprve rozpoznat své místo a úlohu v něm. Musí se nejprve zorientovat. V současném světě je to nicméně obtížné, protože převládající systém předkládá člověku pouze jediný obraz skutečnosti, ve které je vše omluvou převládajícího uspořádání. V takové skutečnosti není možné uvědomit si alternativy možného společenského uspořádání. Prvním krokem na cestě ke svobodě, je uvědomění si svého postavení. K tomu nemusí dojít jen z čistě jeho vlastní iniciativy. Je možné mu takový podnět zprostředkovat. Toto zprostředkování využívá lidskou schopnost kritické reflexe. Tuto schopnost je však zapotřebí stimulovat tím způsobem, že je člověku nebo určité skupině nastaven polemický obraz jeho samého. (Bělohradský 2007: 234) Jestliže lidé tomuto polemickému

obrazu porozumí, je pravděpodobné, že potom budou v reakci na tento obraz ochotní sami změnit své jednání. Nejpodstatnější, je, že to nebude výsledek vnějších tlaků, ale změna vnitřní. (Bělohradský 2007: 234) V tomto smyslu to bude taková změna, která stimuluje vlastní aktivitu, což znamená uplatnění svobody k. Jen takové uvědomění a nahlédnutí je cestou k otevřenosti, která umožní svobodu rozvíjet. Důležité je, aby tyto polemické obrazy dokázaly společnost otrást a k tomu je zapotřebí, aby pro společnost byly morálně nepřijatelné. To však znamená překonání morální slepoty, která ohrožuje současnou společnost, protože tlak často uměle vyvolávaných potřeb přebíjí schopnost vidět problémy, které nás obklopují a stejně tak jejich morální nepřijatelnost. Cesta ke svobodě vede skrze reflexi a přehodnocení stávajícího sebepojetí individua a společnosti. Je nutné prolomit bariéru mlčení a to je úkol, který lze svěřit angažované kultuře, která je společnosti schopna zprostředkovat její polemické obrazy. (Bělohradský 2007: 236) Vyvození důsledků z takového polemického sebeobrazu představuje prvek zodpovědnosti jak vůči sobě samým, tak vůči svému okolí. To je jeden z atributů svobody. Pokud se lidé k takovému polemickému obrazu postaví čelem a vlastním úsilím jej změni, potom potvrdí svou autonomii vůči vnějším vlivům a uvalí na sebe určité povinnosti, pak potvrdí svou svobodu. Nelze je k tomu nutit shora, protože v takovém případě by vždy jen vládnoucí despota mohl definovat, co je pro společnost dobré a ztvárňoval by ji podle svých představ. (Berlin 1999: 237)

K vysvětlení problematiky vytváření svobody je možné aplikovat schéma vzestupu a pádu, které je známo z tržních procesů. Finanční trhy se vyznačují jevem, který Soros popisuje jako schéma vzestupu a pádu. (Soros 1991: 255) Na rozdíl od obecného přesvědčení, že finanční trhy se vyznačují rovnováhou a racionálním očekáváním se v nich uplatňuje spíše zaujatost účastníků. (Soros 1991: 256) To, co je považováno za objektivní a nezávislé, je ve skutečnosti závislé na smýšlení účastníků. Rozpor mezi skutečností a nazíráním postupně narůstá a to nakonec vede ke zhroucení systému. (Soros 1991: 255) Soros tak dokazuje, že zdánlivě stabilní a racionální ekonomický systém je založen spíše na zdání a jakémisi falešném vědomí, což má posléze pro jeho stabilitu neblahé důsledky. Stává se stále více iracionálním. Prakticky stejné charakteristiky však platí i pro společenský systém obecně, tedy nejen v ekonomické sféře. Je-li apologetické vědomí, nebo nedostatečná reflexe systému převládajícím jevem, pak se situace vymyká kontrole a není možné ji žádným způsobem řídit. V tomto smyslu vůči tomuto systému ztrácíme svobodu a vše je řízeno převládajícím trendem a tedy samopohybem. Zaujatost, nebo Bělohradským definovaný lyrismus (chápaný jako fundamentalistické lpění na vlastních hodnotách, cílech a přesvědčeních, jež nepřipouští kritiku (Bělohradský 2007: 214) je příznakem neustále se projevující tendence systému k uzavírání se. Je to útěk do bezpečí zabydlenosti a rezignace, která je skutečným ohrožením svobody. Zdá se, že schopnost učít se svobodě závisí na schopnosti

kritické sebereflexe jež nám jako jediná dá potřebný základ pro další možnost uplatňování pozitivní svobody. Cesta ke svobodě stěží vede skrze nějakou univerzální definici svobody, protože v takovém případě vždy narážíme na rozporuplné výsledky. Svoboda je nakonec definována spíše podle záměrů a zájmů nejrůznějších manipulátorů. (Berlin 1999: 234) Svoboda je příliš neurčitý pojem a každý člověk si ji bude muset definovat sám pro sebe. Ke svobodě nevede přímá stezka, ta by veškerou svobodu nakonec zničila, protože by jí musel být každý jednotlivec podřízen. Ke svobodě se lze dopracovat jen aktivním vztahem ke světu a přijetím zodpovědnosti za něj. Svoboda sama přitom nemusí být nejvyšší hodnotou a cílem. Při snaze o formování světa to tak být vůbec nemusí, jde tu spíše o jeho etičtější a morálnější vyjádření, než o svobodu samotnou. Přesto si člověk může svobodu v tomto procesu osvojit a ta se pak stane částí jeho nového životního pocitu a sebevědomí vůči světu.

Podmínky vytvoření otevřené společnosti

Podle G. Sorose by měla otevřená společnost představovat určitý společný ideál a hodnotu. (Soros 1991: 223) Vytváření určitých společných hodnot je nepochybně podstatné pro to, aby bylo možné překonat jistou komunikační bariéru, jež odděluje jednotlivá individua. Podle I. Berlina na sdílení určitých společných hodnot závisí možnost mezilidské komunikace. (Berlin 1999: 36) Bez takových společně sdílených hodnot totiž není možné účinně kolektivně jednat. Tato teze se však může dostat do rozporu s tezí G. Sorose, podle nějž by si každý autonomní jedinec měl vytvářet určitý vlastní rámec. Člověk se prostřednictvím takového autonomního rámce stává nezávisle jednajícím individuem s vlastním souborem představ a hodnot. Je to v kontrastu s představou uzavřené společnosti, kde jsou podle Sorose jednotlivci, kteří vytvářejí vlastní rámec zdrojem komplikací a proto musí být potlačováni.

Zdá se, že existence otevřené společnosti by vyžadovala alespoň určitý základní konsensus mezi všemi jednotlivci, nebo lépe řečeno určitou shodu v jazyce, ve stejném chápání významu pojmů, které by překlenovalo různé individuální perspektivy. Je to však slučitelné s pluralitou? Jestliže bychom však na druhou stranu souhlasili s naprostou pluralitou názorů, hodnot a přesvědčení, potom bude otevřená společnost tvořena jednoznačně konfliktem různých zájmů a to konfliktem, jenž by jen stěží připouštěl nějaký konsensus. Ovšem nelze předpokládat, že by všechny takové zájmy mohly být současně uskutečněny. V nějakém společně sdíleném světě jen stěží, to by bylo možné jen v odlišných hodnotových světech oddělených jednotlivými „jazyky“ (například mohu uvést rozdělení na svět kapitalistický a komunistický), ale nikoliv ve světě společně sdílených hodnot. Otevřená společnost se nám tedy tříští do různých hodnotových

rámců, které spolu soupeří. I když budeme předpokládat, že se v hodnotově pluralitní společnosti prostřednictvím legitimních demokratických prostředků podaří prosadit ty požadavky a zájmy, které jsou postaveny na převládajících hodnotách ve společnosti a které momentálně vyhovují jejím potřebám, jak se potom zachovají ti, jejichž zájmy nebudou uspokojeny? Budou ještě ochotni na otevřené společnosti participovat? Je možné, že otevřená společnost pro ně ztratí smysl a tím dají příležitost k tomu, aby se z vítězných zájmů stal společenský monopol, nebo dokonce systém. Otevřená společnost musí totiž představovat obecný životní vzorec, ve který lidé mohou důvěřovat. To jim pak umožní volit takové jednání a cíle, které tento životní vzorec co nejméně poškozují. (Berlin 1999: 64)

Problém spočívá v tom, jakým způsobem pochopit problém autonomních jednotlivců s vlastními rámci. Existence otevřené společnosti by předpokládala, že se lidé budou ochotni takových rámců eventuálně vzdát či je pozměnit, nebo jinými slovy – budou tak chtít dojít ke konsensu. K tomu je však skutečně nutné disponovat alespoň miminem toho, co bych zde nazval „normalita“, kterou definuji jako přijetí společného jazyka těch nejzákladnějších hodnot na nichž by otevřená společnost spočívala. (Berlin 1999: 37) Tedy například na všeobecném respektu k demokratickým formám rozhodování. Autonomní rámec každého jedince zřejmě nemůže pohrdat sdílenými hodnotami, které musejí existovat, ale v takovém případě stále čelíme problému, který jsem výše již mírně naznačil, spočívající v tom, co Bělohradský souhrnně pojmenovává jako lyrismus. Tento lyrismus představuje postoj, který spočívá na snaze vyhnout se sebereflexi, jež by mohla ohrozit představu člověka o sobě samém a nepřipustit jiné interpretace skutečnosti, pokud by se dostávaly do střetu s našimi vlastními interpretacemi světa nebo nás samých. Představuje přesvědčení o právu prosadit vlastní cíle proti odporu kohokoliv. (Bělohradský 2007: 214) Co je ovšem tato představa? Je to snad onen autonomní rámec o kterém se zmiňuje Soros? Je-li tomu tak, potom by takový autonomní rámec, který každý člověk tvoří sám pro sebe, neměl pro otevřenou společnost příliš velký význam. Lidé by se takového rámce nechtěli zříci a otevřená společnost by upadala. Takový autonomní rámec nepochybně nemůže být založen na iluzích člověka o sobě samém. To by totiž vedlo k tomu, že každý jednatel by se stal uzavřenou jednotkou sám o sobě a vytvářel si svou identitu jako jisté osobní dogma, ze kterého by se stala překážka jakékoliv komunikace. Je to nepochybně velké pokušení, protože nabízí pocit stability alespoň v možnosti vytvářet si neměnnou iluzi o sobě samém v situaci, kdy nám pocit pevného zakotvení nemůže poskytnout žádná všeobecně sdílená ideologie. Právě tento nepřilíh šťastně pojatý individualismus, je jednou z hlavních překážek vzniku otevřenosti a pojí se s vírou, že individuum může žádat pro své cíle vše, ale společnost po něm nemůže žádat nic.

Existence určitých společných hodnotových rámců by při dodržení demokratických procesů rozhodování nebyla ohrožením pluralismu různých hledisek. Je třeba, aby ve společnosti byly prosazeny právě a jen takové zastřešující hodnotové rámce, které by vůbec umožnily rozvoj vzájemné komunikace, porozumění a schopnosti přehodnotit jednotlivé osobní autonomní rámce.

Uzavřené systémy mají stále silnější sklon k iracionálnímu chodu (Bělohradský 2007: 62). Nejsou totiž schopny být samy sobě účinným zdrojem reflexe, která by jim umožnila korigovat svůj vývoj. Otevřené systémy mohou díky „lepší komunikaci“, tedy funkčnímu veřejnému prostoru jednat racionálněji. Otevřená společnost je tak schopna pojmenovávat společenské problémy a schopna posoudit je z mravního hlediska. Toto posouzení musí být zprostředkováno nějakým zpochybňujícím jazykem, který ovšem musí respektovat základní premisy otevřenosti.

Pluralita „jazyků“ by neměla být potlačena, musí však být zabráněno tomu, aby jeden z takových „jazyků“ podřídil základní principy otevřené společnosti svému výkladu světa a svým hodnotovým rámcům. Tyto principy musí být vskutku univerzální povahy a musí být všeobecně přijaty.

To jakým způsobem došlo v současnosti k ovládnutí společenského diskurzu jazykem globálního trhu považuji za problém, který brání rozvoji alternativních diskurzů a vede k vytváření uzavřeného systému, jenž neposkytuje možnost alternativ. Tento jazyk je nástroj, který má sloužit integraci do stávajících systémových struktur. (Bělohradský 2007: 54) Jestliže je vše nahlíženo skrze hodnotová schémata globálního trhu jakými jsou zisk, ekonomický růst, praktická využitelnost, mobilita a flexibilita, je obtížné, aby se prosadila i jiná hodnotová schémata a to zvláště tehdy, je-li současný diskurs pouze apologií stávajícího systému. (Bělohradský 2007: 55) Podle Dahrendorfa sice došlo po revolučním roce 1989 ke sjednocení jazyků obou soupeřících ideologií. Oba diskurzy byly nakonec pohlceny jen diskurzem globálního trhu. To je nepříliš šťastný výsledek sjednocování jazyků, který sice vedl ke konci jednoho uzavřeného systému, místo toho však došlo k nastolení systému jiného, mnohem důmyslnějšího a rezistentnějšího. Nyní můžeme jen očekávat, zda se to v budoucnosti ukáže být důsledkem zcela osudným, nebo jen relativně méně špatným, určitě však ne dobrým. Můžeme tedy jen suše poznamenat, že ani jeden systém v tomto zápase nezvítězil, naopak oba byly poraženy systémem novým — třetím, který popřel hodnoty obou zbývajících systémů. Diskurzu globálního trhu však podlehl i diskurz demokratické levice a ne jen sovětský systém. V rámci globálního trhu jsou všechny politické strany pravicové. (Bělohradský 2007: 189)

Předpokládejme tedy, že otevřená společnost je založena na konkurenci různých hodnotových schémat. Jedinci zastávající odlišná hodnotová schémata, které otevřená společnost nebude

ochotna brát v úvahu, však nebudou nutně ochotni na takové společnosti participovat. Neznamená to nutně skutečnost, že by jejich hodnotová schémata byla v nějakém rozporu s podstatou otevřené společnosti, ale jen neobstojí v konkurenci dalších schémat. Nezáleží zde přitom na tom, zda jsou taková schémata objektivně dobrá či špatná. To je čistě záležitost hodnot a priorit. Přesto zde čelíme problému jakým způsobem takové jednotlivce motivovat k účasti na otevřené společnosti. Mohou se snažit najít nějakou únikovou cestu, aby nemuseli na takové společnosti participovat a v tom případě se nejspíše dogmaticky přikloní k nějakým hodnotovým schématům, nebo se stáhnou do svého autonomního rámce. Druhou variantou je, že se přikloní k otevřené společnosti přijímaným hodnotovým schématům a své autonomní rámce jim přizpůsobí. Nevím však, jestli tím neztratí něco ze své individuality, ale každopádně je důležité vyhnout se opačnému extrému, kdy by se lidé měli změnit v neosobní sílu. Je to určité riziko nesouladu a rozpor, který nicméně nemá smysl popírat, když se snažíme pěstovat otevřenost. Nelze se v žádném případě domnívat, že otevřená společnost je v nějakém smyslu dokonalá. To by nakonec byla nejspíše cesta k nové formě totality.

Všichni případní nespokojenci, jsou nakonec pro otevřenou společnost nezbytní, protože udržují diskurs v chodu již tím, že svým nesouhlasem zpochybňují převládající formu směřování a mohou představovat důležitý zdroj reflexe, který nakonec může předejít tomu, aby se budoucnost společnosti nakonec nestala nechtěnou, jak jsem již výše naznačoval. Důležité je, aby se nevzdali své společenské participace a nechali většinu ať se vydá cestou, která by nakonec mohla být pro všechny škodlivá.

Nedostatek konfliktu je pro diskurs škodlivý, oslabuje jej a tak postupně vede k prohlubování společenské atomizace. Atomizovaná společnost potom ztrácí schopnost tvořit svou budoucnost. V převládajícím prostředí globálního trhu se pak ustavuje to, co je snem každé totality – faktická bezkonfliktnost.

Otázkou je tedy jakým způsobem jednotlivce motivovat k účasti na otevřené společnosti, jestliže před sebou máme systém, který vábí, ale neutiskuje – alespoň ne bezprostředně. Domnívám se, že část odpovědi je možné hledat ve způsobu, jakým se vytvářejí ony autonomní rámce. Autonomní rámec zde chápu jako určité synonymum pro individualitu člověka, jež zde zdůrazňuje jeho schopnost samostatného jednání. Tato schopnost se však nemůže zrodit sama od sebe, stejně jako žádný člověk nemůže stvořit sám sebe. Je nám určitým způsobem dána zvenčí, osvojujeme si ji v průběhu života.

Dále by asi nebylo příliš logické pokud bychom se snažili na jednu stranu budovat sami svůj autonomní rámec s tím, že pak se s ním jaksi vydáme zkusit štěstí do světa, kde se v průběhu střetu s jeho realitami tento náš soubor hodnot a přesvědčení buď osvědčí, nebo zcela zhroutí.

Šlo by tak vlastně o „ztrátu iluzí“, idealistovo poznání reality vedoucí jedině ke skepsi a rozčarování. Takový postup by byl jen pěstováním vlastních iluzí a té - řekl bych uzavřené formy individuality, která by v konfrontaci s hodnotami otevřenosti zřejmě příliš neobstála, protože by se její hodnotový systém zhroutil. V ideálním případě, by člověk pěstující si svou individualitu tímto způsobem vlastně nemohl existovat jako společenský tvor.

Aby mohl autonomní jedinec ve existovat ve společnosti jako bytost skutečně autonomní a svobodná v tom, smyslu, že je schopna v rámci takové společnosti jednat (tedy uplatňovat svobodu k), je nepochybně nezbytné, aby sdílel určité hodnoty s ostatními příslušníky společnosti a měl k nim vybudovaný určitý vztah a pocit společné zodpovědnosti k těmto hodnotám. Loajalita sociálních aktérů k myšlence otevřené společnosti se jistě neobejde bez vědomí nějakého smyslu a účelu, který by otevřená společnost měla mít. Podle Sorose je sice znakem otevřené společnosti to, že trpí deficitem účelu, ale nedokáží si představit, že by lidé mohli cítit oddanost k něčemu, co jim vlastně k ničemu není. Bezpochyby platí, že otevřená společnost nemá nějaký předem definovaný účel sama o sobě, nebo takový účel, který by jí byl připsán nějakou nadřízenou autoritou. Účel by však mít měla a to jak v rovině celospolečenské, tak osobní. Lidé by měli sdílet přesvědčení o tom, že instituce otevřené společnosti funguje v jejich zájmu a že je účinná jako katalyzátor společenských změn. Je to něco na způsob důvěry v demokratický princip vládnutí. V rovině osobní by se loajalita otevřené společnosti měla odvíjet od důvěry v to, že jako jednatel jsem schopen prosadit své zájmy a že budu v tomto ohledu vyslyšen. Konkrétní zájmy jednotlivce jsou již čistě osobní věci. Řekněme, že každý jednatel musí svůj vztah k otevřené společnosti vyjasnit sám a sám si musí určit to, co od ní očekává.

Možná, že vzniku otevřené společnosti by napomohlo to, co bych nazval otevřenou individualitou, v protikladu k té, myslím, dnes převládající formě individuality, kterou bych nazval individualitou uzavřenou, která se soustředí spíše na pěstování vnitřního života jedince. Otevřenou individualitu bych ale rozhodně nechápal jako snahu dávat najevo svůj vnitřní život v duchu nějakého romantického exhibicionismu. Spíše by šlo o přijetí faktu, že je naší individualitu možné obohatit kontaktem s druhými. V žádném případě společnost nemá za nějakých okolností právo zasahovat do vnitřního života svých příslušníků. Měla by je respektovat, neboť v opačném případě by to mohlo mít za důsledek to, že by si začala dělat nárok na individualitu člověka, což je nepřijatelné. Takové riziko však existuje, protože přehnaný entuziasmus pro obecné normy může vést k nesnášenlivosti a neúctě vůči vnitřnímu životu jedince. (Berlin 1999: 67) Nárok otevřenosti musí respektovat jisté etické principy a je třeba rozlišovat mezi soukromým a veřejným.

Autonomní rámec není totéž co vnitřní svět jednotlivce, ale naopak je obrácen směrem do sféry veřejného. Pro růst jeho kvality je důležitý růst sociálního kapitálu jednotlivce, sít sociálních vztahů, které navazuje a které mu umožňují sociální svět zároveň ovlivňovat a případně se vyvazovat ze stávajícího společenského postavení. Pak by byl něčím, co má přímý vztah ke svobodě, jak se podle mého názoru Soros domnívá. Autonomní rámec redukovaný na pouhou iluzi o sobě samém, je oproti tomu spíše nástrojem ztročení sebe sama. Růst sociálního kapitálu jednotlivců je klíčový pro jejich schopnost ovlivňovat sociální svět.

Nutnost, aby otevřená společnost byla schopna prosazovat změny nenásilně vyplývá z prostého faktu, že první věc, kterou se lidé snaží zajistit, je zachování života a dosažení bezpečí. (Berlin 1999) I když se zdá, že je v současnosti objektivně elementární bezpečí zaručeno, zdá se, že subjektivní pocit ohrožení je stále silnější. Člověk je skrze média obeznámen s rostoucím počtem možných rizik, kterým by mohl potenciálně čelit. To vede k prohlubování nedůvěry ve společnost a potažmo i ve druhé lidi i když reálná možnost ohrožení na životě, zdraví či majetku není ve srovnání s předchozími historickými obdobími nijak zásadně větší. Rizika jsou přesto vnímána a je jich mnoho. Vždyť často slyšíme, že žijeme v rizikové společnosti. Hrozba nejrůznějších rizik by mohla být důvodem pro uzavírání se do vlastního světa, ale stejně tak dobrým důvodem pro sjednocování za účelem odvrácení hrozících rizik. Nicméně dnes dochází spíše k první možnosti a svou roli v tom nepochybně hraje nedostatek vzájemné důvěry. Ta je však podstatná pro to, aby otevřená společnost mohla fungovat. Je zapotřebí nejen důvěra v druhé, ale také důvěra v otevřenou společnost a to, že je schopna společenské problémy řešit. Pocit bezpečí je první podmínka toho, aby se lidé vůbec byli ochotni odhodlat ke změnám. Strach je ten nejlepší způsob jakým nastolit uzavřený systém. Bohužel se nám pocitu bezpečí stále příliš nedostává, přestože bezprostřední nebezpečí nehrozí. Je to spíše psychologický fenomén. Nemyslím, že by byl přímo způsoben tím, že by objektivní růst bezpečí vedl k prostému zvýšení citlivosti na nebezpečí. Spíše souvisí s obavou o vnitřní svět člověka, o hrozbu jeho „znásilnění“.

Podstatné je, aby se lidé neobávali změn, ale zároveň je nepravděpodobné, že by se byli ochotni spojovat za nějakým účelem, aniž by neměli obavu, že je něco v sázce. Je možné, že se lidé odhodlají k činu teprve tehdy, začnou-li cítit skutečnou obavu o osud svůj a společnosti a to například kvůli tomu, že si uvědomí její neblahé směřování. Obávám se však, že jestliže by lidé byli k činu dohnáni na základě prožitku strachu, pak by to nemuselo vést k nijak pozitivním výsledkům. Strach má sice tendenci lidi spojovat a překonávat společenskou atomizaci, jenže na druhou stranu určitě nemusí vést k racionálnímu jednání, které by hrozící potíže úspěšně vyřešilo. Pocit strachu a ohrožení by pak spíše vedl k vytvoření nějakého uzavřeného systému. Je

to jistě nebezpečí, na druhou stranu se zdá, že lidé si zvykají na to žít v jakémisi permanentním „výjimečném stavu“, přičemž na vytváření jeho atmosféry mají výrazný podíl média, jež takto otupují lidskou schopnost vnímat hrozbu, nebo jistá nebezpečí. Děje se tak dnes a denně. Záběry nejrůznějších katastrof jsou k vidění stále, jenže to vše spíše zamlžuje realitu a nijak nemotivuje k činu. Člověk katastrofám spíše přivyká. Díky medializaci se extrémní sávají normální součástí dne. (Bělohradský 2007: 50) Hrozba nějaké opravdu vážné katastrofy by snad ještě byla určitým pojátkem, které by mohlo vyvolat novou solidaritu, jak se domnívá Bělohradský, jenže mám dojem, že by to mohlo vést spíše k extrémním rozhodnutím, neprospívajícím otevřenosti. Navíc myslím, že by vůbec nestačila jen hrozba takové katastrofy, ale katastrofa by se nakonec musela opravdu stát, aby to mělo nějaký dopad a musela by to být katastrofa opravdu drsná, taková, která nevyvolává konotaci se „svátkem“, neboť „obyčejné“ katastrofy jsou spíše jen vítaným zpestřením televizního přenosu. Svět je nám předkládán jako drama. (Bauman 2003: 96) Katastrofa by možná mohla vyvolat celospolečenskou reflexi, ale otázkou je proti komu by se obrátil hněv. Nezdá se mi, že by taková událost byla opravdu schůdným řešením k vytváření otevřenosti, ale spíše revolučního běsnění a to jak víme není zrovna zdrojem stability.

K možnosti, že by nějaká zásadní hrozivá událost mohla společnost donutit k solidaritě, jsem velmi skeptický. Spíše to povede k uzavírání, než k otevřenosti. Další možnost je ta, že to spíše pomůže posilování systému, protože koneckonců na odstraňování následků katastrofy se dá také úspěšně vydělat. Celkově však šance na solidaritu vzniklou takovou událostí úplně nevylučuji.

Ideálním způsobem rozvíjení otevřenosti je nepochybně to, když ji lidé začnou rozvíjet sami od sebe. Zřejmě není příliš vhodné, aby k ní byli nějakým způsobem donuceni, neboť donucení okolnostmi a pocit ohrožení by otevřenost mohlo spíše ničit.

Jenže paradoxně lidi asi nebude možné sjednotit beze strachu z něčeho, nebo si alespoň musí uvědomovat, že je něco v sázce a strach lidi dokáže spojit. Mnohem horší však je, když je zcela ovládne.

Vidím zde také možné nežádoucí důsledky v ohledu, na který upozorňuje Dahrendorf, že by ke změnám nemělo docházet za nějakých výjimečných okolností. To je nepochybně zásadní problém moderní společnosti. Změny v ní mají tendenci se odehrávat jaksí nárazově, jako důsledek akumulace sociálního napětí, které je důsledkem neschopnosti převažující formy společenské organizace prosazovat změny plynule a bez násilí či krveprolití. Jde zároveň o důsledek bytostné tendence systému směrem k uzavírání se, která pak způsobuje, že tento systém není schopen efektivně reagovat na probíhající změny a kumulující se sociální tlaky, které pak mají sklon být vybity v určité formě revolučního chaosu. Znakem otevřené společnosti by pravděpodobně měla být právě absence takového „nárazového režimu změny“, ale naopak

změna plynulá. Jenže v tomto ohledu by bylo zapotřebí, aby taková plynulost změn byla dostatečně vnímána, neboť procesy společenských změn by v rámci takové plynulosti mohly být jaksi méně viditelné, než když se projevují nárazově. Jenže se zdá, že v současnosti jsou procesy společenských změn právě takřka zcela neviditelné a nepostřehnutelné. I když můžeme být schopni předvídat vývoj v určité oblasti společenského života, nedokážeme reflektovat celkové směřování společnosti. Velmi pravděpodobně proto platí argument, že čím méně bude společnost vědět kam směřuje a čím méně bude schopna se orientovat v procesu proměn, kterými prochází, tím méně bude možné považovat její vývoj za projev svobodného sebeutváření. Tento problém navazuje na již probíraný problém svobody, kdy se zdá, že jediným řešením kontrolovatelnosti sociálního vývoje je dostatečná míra společenské reflexe. Sociální vývoj nelze dnes do budoucna předvídat a asi to s jistotou nebude nikdy možné, přesto je jisté, že k určitým sociálním změnám dochází také dnes a že současný vývoj není statický a je velmi nepravděpodobně, že by byl předurčen k trvalému přetrvání. Ke změnám nepochybně dojde i když se zdá, že jsou nezpozorovatelné. Právě kvůli tomu je však třeba obávat se další „kulminace“ sociálního neklidu, což by však svědčilo jednak o nedostatečné otevřenosti společnosti a také o nerovnoměrném průběhu vývoje.

Pro některé jedince může být otevřená společnost hodnotou, pro jiné však nemusí, je zde problematické to, že každý jednotlivec má odlišné priority a nemusí mezi ně patřit například spoluúčast na společenském rozhodování. Sama otevřená společnost může představovat pro některé jednotlivce významnou hodnotu, ale jako taková nemůže být nikomu vnucována. I když představuje možnost uplatňování individuální svobody, vždy mohou existovat jednotlivci, kteří nebudou své životní priority spatřovat v ovlivňování společenského uspořádání. Sotva lze všechny lidi přimět, aby životní naplnění a štěstí spatřovali v takové činnosti. Otevřenost sama je sice možná uskutečnitelná všeobecně, ale účast na otevřené společnosti není bezpodmínečně vymahatelná. Každý má jistě právo otevřeně říci, že chce stát mimo a nebýt nikým obtěžován. Naprosto každý má ovšem právo uplatnit své originální myšlenky a potvrdit tak svou jedinečnost a tedy fakt, že je jedinečnou lidskou bytostí. Může tak potvrdit svou svobodu, v tom smyslu, že má ve svých rukách možnost ovlivňovat svět ve kterém žije. Tím, že má společně s druhými lidmi alespoň omezenou možnost kontroly tohoto světa, znamená, že je vůči tomuto světu a uspořádání svobodný.

Institucionální rámec pro vytvoření otevřené společnosti

Nyní se pokusím popsat institucionální podmínky, které je nutné vytvořit pro to, aby bylo možné rozvíjet otevřenou společnost. Bez účinného institucionálního rámce není prakticky

možné vývoj směřující k vytvoření otevřené společnosti žádným způsobem řídit. Tyto instituce je však nutné vytvořit, protože spontánně nevznikají. Nelze čekat, že je nějaký běh dějin jednoho dne vytvoří. Pokud by měla být cesta k otevřenosti započata v průběhu nějakých revolučních událostí, ale eventuálně i nějakým nárůstem občanské aktivity, bylo by nutné začít se změnami na politické úrovni. Klíčové je rozbití všech forem monopolu. (Dahrendorf. 1991: 84) Avšak zde nemluvíme o monopolu konkrétní centralizované politické strany s konkrétním vedením, nýbrž o monopolu globálního tržního mechanismu, jenž prorůstá všemi ostatními sférami společenského života – politikou, kulturou, médií atd. Jde o monopol monopolů. Jde o planetární útok na dělbu moci, který v západní civilizaci ničí institucionální předpoklady odpovědnosti a kritického vědomí. (Bělohradský 2007: 261) Toto je zásadní problém současnosti. Z tohoto hlediska nezbyvá nic jiného, než se pokusit tento monopol prolomit, přičemž je nutné počítat s možností neúspěchu. Bez prolomení tohoto monopolu nebude možné, aby se ve společnosti vytvořilo odpovídající kritické vědomí a uvědomění vlastní situace člověka v rámci systému. Cesta ke svobodě by tak byla zablokována. Svoboda však musí být vytvořena, neboť sama od sebe nenastane. (Dahrendorf 1991: 80) Prvním krokem je vytvoření nového právního rámce. (Dahrendorf 1991: 81) Takový právní rámec by musel mít mezinárodní dosah a muselo by jej prosadit více ekonomicky významných zemí. Toto opatření je zřejmě nezbytné, protože jakákoliv aktivita, která by v tomto smyslu proběhla v takřka jakékoliv jednotlivé zemi by nejspíše vyvolala odvetu globálního trhu, což by mělo nemalé ekonomické dopady a takový *rogue state*, by byl nakonec stejně srovnán do řady. Globální ekonomika není vázána na žádné konkrétní území a může libovolně unikat jakýmkoliv legálním rámcům. (Bělohradský 2007:136) V případě neposlušnosti pohrozí její subjekty „delokalizací“, což by mělo nepříjemné ekonomické dopady. (Bělohradský 2007: 133) Nacházíme se tedy v situaci, kdy nám nezbyvá, než se zmocnit globálního prostoru vytvořením takového právního rámce, který zajistí, že riziko „delokalizace“ bude minimalizováno, neboť nebude možné kapitál libovolně přemisťovat a vyhýbat se tak ustavenému právnímu rámci. Je tedy nezbytné vytvořit mezinárodní právní rámec, neboť jedině, tak je možné globální tržní mechanismus podrobit zájmům obyvatel jednotlivých zemí. Klíčem ke změně bude mezinárodní solidarita, jejíž potenciál je v současnosti možno díky technickému rozvoji využít a koordinovat účinněji než kdykoliv předtím. Proti globálnímu tržnímu systému nelze bojovat jinak, než globálními prostředky a tento boj je tak nutné „deteritorializovat“. Je však třeba si uvědomit, že pokud by těmto změnám předcházely jisté revoluční události, pak by tato cesta mohla být obtížnější, jelikož hrozí větší riziko ekonomických problémů a to může celý projekt ohrozit.

Druhým krokem k likvidaci monopolu globálního trhu, bude postupné vyvazování jednotlivých sfér společenského života z jeho vlivu. Sféra médií, kultury, politiky musí být znovu „repolitizována“. Jednotlivé instituce tak musí znovu nabývat své nezávislosti. Dahrendorf uvádí například nezávislé soudnictví. (Dahrendorf 1991: 82) Zde je však potřebné, aby nezávislost byla zajištěna i pro ostatní sféry – média, kulturu, politiku. Zvláště sféra politiky a ekonomiky musí být přísně oddělena. Dělbá moci je pro demokracii naprosto klíčová, protože snižuje riziko opomíjení kritiky zvnějšku. (Bělohradský 2007: 258) Každá moc představuje nezávislého aktéra, který by měl komunikovat s ostatními formami moci jako se svým vnějškem a je tak vystavena kritickému pohledu. To umožňuje případné zpochybnění existujících hodnotových rámců a hledisek, která mají v jiných strukturách moci jiné vyjádření. Toto by dále mělo být podpořeno co nejhustší sítí autonomních organizací a center, které je obtížnější dostat pod nadvládu určitého monopolu a tedy vytvoření silné občanské společnosti. (Dahrendorf 1991: 94) Je totiž zapotřebí, aby žádná zájmová skupina nebyla schopna získat převládající podíl na moci. Kroky směrem k vytváření občanské společnosti by mohly být již poněkud snadnější, protože je možné využít občanské energie a solidarity, vzniklé v první fázi, kdy je globální kapitalismus podrobován právnímu rámci a navíc občanská společnost by nevznikala od nuly. Je však stále nutné na tento vývoj navazovat a budovat občanskou společnost založenou na soběstačnosti v myšlení a chování. (Dahrendorf 1991: 97) To však předpokládá rozvoj kritického vědomí. To se rozvíjí v průběhu demonopolizačního procesu spolu s tím, jak je odbourávána „souladnost zájmů“ mezi jednotlivými oblastmi společenského života, což vede k možnosti si ze střetávání např. zákonodárné, výkonné a soudní moci, vytvořit nezávislejší kritický úsudek. Analogicky k tomu lze uvažovat o střetu sféry kultury, politiky a ekonomiky a v řadě dalších odvětví společenského života. To vše s ohledem na demokratické procedury a stanovený právní rámec.

Občanská společnost by měla tvořit hlavní obranu linii proti vzniku nežádoucích monopolů a srůstání jednotlivých mocenských sfér v jeden nepřehledný celek. Zatímco otevřená společnost je nutné, aby převážila určité názory a rozhodnutí a ta byla aplikována, je stejně tak v rámci občanské společnosti důležité, aby nikdy nedošlo k vytvoření nějakého většinového monopolu v jejím rámci. Občanská společnost totiž skrze svou rozmanitost, tvoří objektivní překážku vzniku nežádoucího monopolu.

Každá změna systému by měla být diskontinuitní. (Soros 1991: 272) Znamená to, že změna a nové uspořádání společnosti by rozhodně nemělo navazovat na starý pořádek. V opačném případě by rozkladný proces pokračoval dále. (Soros 1991: 272) Nicméně míra do jaké je nutné celý systém reformovat je problematická. Není možné zcela ohrozit stabilitu a vytvořit mocenské

a institucionální vakuum, které by mohlo vést k anarchii. V tomto smyslu je třeba začít od právního rámce a zajistit základní fungování institucí.

Závěr

Cesta k vytvoření otevřené společnosti a rozvoji svobody je nesmírně složitým a obtížným fenoménem. Je jasné především to, že její spontánní vznik bez jakékoliv lidské aktivity je vyloučen. K vytváření otevřenosti je zapotřebí rozvíjet institucionální mechanismy, které umožní člověku moderní doby co nejúčinnější překonání jeho závislosti na vnějších faktorech. Zejména pak na síle globální tržní ekonomiky. Cílem je překonání heteronomie a naprosté závislosti na vnějších faktorech, které vytvářejí neproniknutelnou bariéru složenou z nejrůznějších monopolů a tedy nedostatku jakékoliv dělby moci. (Berlin 1999: 236) Cesty k otevřenosti jsou však především vnitřní povahy. Lidé musí přehodnotit své místo ve světě z morálního hlediska a vyvodit z toho odpovídající důsledky. Jedině tak se jim otevře cesta k možnosti formovat svou budoucnost a řídit svůj osud. Je to zřejmě jediný způsob jakým mohou začít zvyšovat kvalitu své svobody a osvojovat si ji. Je to nepochybně možné, neboť nic empirického nenaznačuje, že by lidé byli jen hračkou ve spárech nějakých neosobních sil. (Berlin 1999) Nelze než předpokládat, že lidé budou chtít své stávající postavení v budoucnu změnit a vyvázat se tak z pozice „skákových opiček zavěšených na gumičce bavičů“ jak tento obrázek médií manipulovaných mas popisuje Bělohradský. Současný systém a sociální svět především, nemůže být a dosud nikdy nebyl zcela strnulý. Není ani možné jej takto natrvalo udržet. Otázkou však zůstává, kdy k jeho zásadní proměně dojde. Současná osmička bude totiž nejspíše výjimečně neosudová.

Seznam literatury:

Václav Bělohradský: Společnost nevolnosti – eseje z pozdější doby, Slon 2007

Zygmunt Bauman: Svoboda, Argo 2003

Isaiah Berlin: Čtyři eseje o svobodě, Prostor 1999

Ralf Dahrendorf: Úvahy o revoluci v Evropě, Nakladatelství Evropského kulturního klubu 1991

George Soros: Směnka na demokracii, Prostor 1991

Marcel Gauchet: Dějinný úděl, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006 Anthony

Giddens: Důsledky modernity, Sociologické nakladatelství, Praha 2003

Jan Sokol: Člověk jako osoba, II. vydání, Univerzita Karlova – FHS, Praha 2001